

Część druga

ARCHEOLOGIA BIBLIJNA (wprowadzenie ogólne)

TERMINOLOGIA

(patrz St. Gądecki)

Archeologia – Archeologia Palestyny – Archeologia biblijna: Najogólniej archeologię (gr. ἀρχαῖος λόγος) można zdefiniować jako naukowe badanie materialnych pozostałości kopalnych czasów przeszłych, zatem różnych od dokumentów pisanych. Przedmiotem archeologii są systematyczne, naukowe poszukiwania i badania szczątków materialnych z przeszłości, którymi mogą być narzędzia, ruiny ludzkich osiedli i miast z ich wyposażeniem, oraz wielorakimi pozostałościami życia codziennego (inskrypcje, monety, pieczęcie, depozyty grobowe). Zadaniem i celem archeologii są najpierw wykopaliska, to jest odkrycie i zgromadzenie możliwie licznych pozostałości materialnych (1), następnie dokładne określenie i opisanie miejsca znalezienia, odnalezionych obiektów, ich charakteru i przeznaczenia, oraz opublikowanie danych (2), wreszcie interpretacja danych archeologicznych celem rekonstrukcji codziennego życia starożytnych i ich środowiska, oraz odniesień do sąsiednich kultur i epok historycznych (3).

Analogicznie, pojęcie archeologii biblijnej zdefiniować można jako naukowe poszukiwanie i badanie pozostałości kopalnych z przeszłości, o których mowa jest Biblii. Taką właśnie definicję podawano dawniej. Jednakże dzisiaj stało się oczywiste, iż odkrycie, na ziemiach biblijnych, obiektów nieznanymi z Biblii rzuca wiele światła również na przekazy biblijne. Dlatego wielu autorów mówi raczej o "archeologii Palestyny", która w takim wypadku niczym nie różni się od archeologii ogólnej wyjąwszy uściślenie co do miejsca badań. Jeśli pozostać przy pojęciu "archeologia biblijna" – jest to archeologia Palestyny (ziem biblijnych) w jej odniesieniach i relacjach do ksiąg biblijnych.

Powodem zmiany definicji tej dziedziny nauki były nowe trendy w sposobie uprawiania i rozumienia archeologii biblijnej. Uczeni skłaniają się do porzucenia terminu "archeologia biblijna" i zastąpienia go terminem "archeologia Palestyny" lub "archeologia syro-palestyńska". Propozycja odzwierciedla chęć porzucenia teologicznego podejścia tradycyjnej archeologii biblijnej na rzecz świeckiej, profesjonalnej wizji, definiującej archeologię Bliskiego Wschodu jako specyficzną gałąź archeologii światowej z własnymi metodami i celami. Wzajemny związek studiów biblijnych i archeologii ziem biblijnych ciągle inspirował uczonych z tych dwóch obszarów wiedzy.

HISTORIA ARCHEOLOGII BIBLIJNEJ

W historii poszukiwań archeologicznych w Palestynie można wyróżnić trzy główne fazy badań: okres przed Pierwszą Wojną Światową, okres międzywojenny 1918-1939, czasy po 1948 roku.

– **1914 r.** Pierwsze próby badań powierzchniowych i wykopalisk prowadzonych w sposób naukowy miały miejsce przed Pierwszą Wojną Światową. Jednakże, faktycznie poszukiwania zaczęły się wraz z systematycznymi badaniami i pomiarami powierzchni Palestyny oraz studiami historyczno-geograficznymi prowadzonymi w wieku XIX przez amerykańskiego uczonego E. Robinsona, *The British Palestine Exploration Fund* (główni dalsi badacze to C. Conder, H.H. Kitchen), oraz Francuza Ch. Clermont-Ganneau. Pierwsze badania dotyczyły szczególnie ruin widocznych na powierzchni ziemi, w większości pochodzących z okresu rzymskiego i późniejszych. W tej wczesnej fazie badań czołowym osiągnięciem, wiążącym się z czasami Starego Testamentu, była identyfikacja wielu miejsc biblijnych z ruinami i miejscami, z których wiele zachowało nazwy starożytne. Podstawowego przełomu w metodzie badań archeologicznych, dotyczącej wczesnych okresów, dokonał Anglik, Sir Flinders Petrie, który pod koniec XIX w. (1890 r.) zrozumiał podstawową funkcję starożytnego *tellu* (stąd: stratygrafia), jak również wagę ceramiki dla ustalenia odnośnej chronologii warstw (stąd: typologia ceramiczna). Jego prace w Tell el-Hesi w południowej Palestynie (wspólnie z Amerykaninem F.J. Bliss'em) w latach 1890-94 były pierwszym systematycznym programem

archeologicznym dotyczącym starożytnego *tellu*. Tytuł raportu z tych prac opublikowanego przez Bliss'a (*A Mound of Many Cities*, 1894), zawiera podstawową charakterystykę *tellu*, opisaną po raz pierwszy w tej pracy.

W ślad za Petrie'm poszła pewna liczba archeologów, którzy przed wybuchem I Wojny Światowej przeprowadzili prace wykopaliskowe w głównych wzgórzach. Najbardziej znane są wykopaliska przeprowadzone przez Irlandczyka, R.A.S. Macalistera w Gezer (1902-9); Bliss'a i Macalistera na wzgórzach Szeferi; D. MacKenzie w Bet-Szemesz (1911-12); Amerykanów G.A. Reisnera i C.S. Fishera w Samarii (1908-11); Niemców G. Schumachera i C. Watzingera w Megiddo (1903-5); Austriaka E. Sellina w Taanach (1902-4); Sellina i Watzingera w Jerychu (1907-8). W Mieście Dawida, w Jerozolimie pracowały dwie ekspedycje: jedna pod kierunkiem R. Weilla, druga kierowana przez M.B. Parkera, przy pomocy francuskiego dominikanina, uczonego O. H. Vincenta, jednego z twórców systematycznych poszukiwań archeologicznych w Palestynie.

W pionierskiej fazie badań techniki ekskawacyjne były dopiero w załazku, jednakże podejmowano już wtedy wiele poważnych prób systematycznej dokumentacji i natychmiastowej publikacji danych na temat pozostałości budowli i lokalizacji znalezisk, z kolejnych warstw. Niestety, stosowane metody nie były wystarczające dla rozwiązania skomplikowanych problemów na które natrafiali uczeni w czasie wykopalisk w *tellu*. Wśród tych wczesnych przedsięwzięć można wyróżnić pracę wykopaliskową w Samarii, w związku z podejściem archeologów do architektury i stratygrafii, co wywarło poważny wpływ na następne generacje uczonych. Odkrycie dużej ilości ceramiki i innych znalezisk w tych wczesnych wykopaliskach (zwłaszcza w Gezer) stworzyło ramy typologiczno-chronologiczne dla późniejszych etapów poszukiwań.

1918-1939 Okres dwudziestolecia międzywojennego był dla archeologii Palestyny bardzo owocny, był okresem rzeczywistych badań naukowych. Dzięki ożywionej działalności uczonych amerykańskich, brytyjskich, niemieckich, francuskich i izraelskich oraz instytucji nastąpił szybki postęp w tej dziedzinie. Okres ten charakteryzują zakrojone na szeroką skalę przedsięwzięcia. Wśród nich największe to wykopaliska amerykańskie w Bet-Szean pod kierunkiem C.S. Fishera, G.M. FitzGerald'a i A. Rowe'a w latach 1921-1933, oraz w Megiddo, kierowane przez C.S. Fishera, P.L.O. Guya i G. Louda (1925-1939). W pracach tych odsunięto znaczne obszary ziemi i duża ilość znalezisk

ujrzała światło dzienne. Postęp w metodach wykopaliskowych i rejestracji znalezisk umożliwił lepszą interpretację danych, ale według współczesnych standardów i te osiągnięcia nie były w pełni satysfakcjonujące.

W tych latach specjalnego znaczenia nabierają prace W.F. Albrighta. Swoimi wykopaliskami w Tell el-Ful (1922-23, 1933), Betel (1927) oraz Tell Beit-Mirsim (1926-32) rozpoczął on poszukiwania archeologiczne mniejszych miejscowości, wybranych w celu podkreślenia problemów biblijno-historycznych. Był promotorem studiów porównawczych nad ceramiką i obserwacjami stratygraficznymi, zaś swoim raportem z wykopalisk w Tell Beit-Mirsim ustanowił standard publikacji archeologicznych. Jego największą zasługą jest zintegrowanie pracy w terenie (łącznie z badaniem powierzchni ziemi) z poszukiwaniami biblijnymi, geografiami historyczną i generalnie studiami nad Bliskim Wschodem. Koncepcja archeologii biblijnej nakreślona przez Albrighta wywarła duży wpływ na następne pokolenia amerykańskich i izraelskich uczonych. W tym okresie wiele prac wykopaliskowych w Ziemi Świętej prowadzonych było przez uczonych-teologów, dla których główną motywacją były cele i względy religijne.

Niektóre z tych projektów prowadzone były pod kierunkiem Albrighta: wykopaliska w Tell en-Nasbeh (kierownictwo F. Badé w 1927-35), Bet-Szemesz (E. Grant, 1928-33), oraz Szilo (Danes A. Schmidt i H. Kjaer w latach 1922-1932). Prace w Tell el-Kheleifeh, w pobliżu Akaba, prowadzone przez N. Gluecka (1938-40) są przykładem pionierskiego przedsięwzięcia podjętego przez wybitnego ucznia szkoły Albrighta.

Szczególne znaczenie w tym okresie ma działalność Brytyjczyków, z uwagi na ich niezależność podejścia i stosowanych metod. Trzydzieści trzy lata po pierwszej próbie w Tell el-Hesi do Palestyny powrócił Sir Flinders Petrie i rozpoczął serię wykopalisk w południowej części równiny przybrzeżnej, które można uważać za pionierską próbę badań regionalnych. Obejmowały one Tell Jemmeh (1926-27), Tell el-Far'ah (1927-29) oraz Tell el-Ajjul (1930-34). Wysuszone przez słońce, gliniane cegły stanowiące główny materiał budulcowy w tym rejonie są bardzo trudne do wydobycia, nawet przy użyciu nowoczesnych technik, a jednak osiągnięcia Petrie'go na tym polu były znaczące. Jego obserwacje stratygraficzne i typologiczne podejście do badań wytworów ręki ludzkiej stworzyły podstawę późniejszego postępu w metodologii. Studenci Petrie'go, J.Z. Starkey i O. Tufnell udoskonalili jego

metody w swoich pracach w Lakisz (1932-38). Publikacja Tufnella na temat Lakisz jest wzorcem dla archeologii Palestyny.

Ważna próba współpracy międzynarodowej między instytucjami amerykańskimi oraz archeologami brytyjskimi i żydowskimi (E.L. Sukenik z Uniwersytetu Hebrajskiego) została podjęta w Samarii w latach 1930-1935 i kierowana przez J.W. Crowfoota. W Samarii również K.M. Kenyon zastosowała po raz pierwszy opracowane świeżo w Anglii metody wykopalisk stratygraficznych i obserwacji warstw ziemi. Inne prace brytyjskich uczonych w okresie międzywojennym to: B.A.S. Macalister, J.G. Duncan i J.W. Crowfoot w Mieście Dawida w Jerozolimie (1923-28), J. Garstanga w Jerychu (1930-36) oraz R.W. Hamiltona w Tell Abu Hawam, w pobliżu Hajfy. El-Tell, położony na północny wschód od Ramallah i identyfikowany z biblijnym 'Ai, został odkopany (1933-35) przez pracujących pod kierunkiem J. Marquet-Krause pionierów izraelskiej archeologii.

W okresie międzywojennym rozpoczęły się badania epoki kamienia i okresów proto-historycznych. Wśród licznych wykopalisk należy wspomnieć mające miejsce w *Teleilat Ghasul*, prowadzone przez A. Mallona i R. Koppela, które otworzyło drogę do poznania epoki kredowej.

Poza wykopaliskami, w okresie międzywojennym, rozpoczęły się systematyczne badania powierzchni ziemi. W.F. Albright zwrócił szczególną uwagę na geografii historyczną włączając badania powierzchni w teoretyczne studia w tej dziedzinie. Systematyczne badania w Transjordanii przeprowadzone przez N. Gluecka były najodważniejszą demonstracją takiego podejścia. Uczni niemieccy rozwinęli swoją własną szkołę geografii historycznej (A. Alt oraz M. Noth), włączając wyniki badań archeologicznych do krytycznego podejścia do opowiadań biblijnych.

W okresie tym występowały różnorodne metody pracy w terenie oraz podejścia do interpretacji znalezisk archeologicznych. Prace uczonych brytyjskich mogą być uważane za otwarcie drogi do nowoczesnej, jakościowo bliskiej dzisiejszej metodologii pracy w terenie i oceny jej rezultatów.

Programy Bet-Szean i Megiddo przypominały prowadzone w tym samym czasie na szeroką skalę wykopaliska w innych częściach starożytnego Bliskiego Wschodu. Albright i jego uczniowie kładli szczególny nacisk na skrupulatne badania porównawcze nad chronologią ceramiki i stratygrafią, jako dodatek do włączenia pracy terenowej w poszukiwania biblijne i generalnie starożytnego Bliskiego Wschodu.

1948 – Klimat polityczny lat 1939-1949 wstrzymał prace w terenie. Trzecia faza rozwoju archeologii Palestyny rozpoczęła się po izraelskiej wojnie o niepodległość w roku 1948, kiedy to Palestyna podzielona została pomiędzy Jordanię i Izrael. Rozwój badań archeologicznych, który potem nastąpił nie przebiegał w tych dwóch państwach równolegle. W Jordanii większość pracy początkowych wykonały ekspedycje zagraniczne. Zaliczyć do nich można wykopaliska K.M. Kenyon w Jerychu (1952-58) i w Jerozolimie (1961-67). W Jerychu Kenyon wprowadziła metody brytyjskie, rozwinięte przez M. Wheeler'a i innych; metody te, w efekcie, doprowadziły do zmiany technik wykopaliskowych w całym kraju. Ekspedycja amerykańska w Sychem kierowana przez G.E. Wrighta (1956-66) stała się "salą wykładową" dla całego pokolenia młodszych archeologów amerykańskich pracujących zarówno w Jordanii, jak i w Izraelu. Inne projekty: Tell el-Far'ah (O. R. de Vaux między rokiem 1946 i 1960), Dotan (J.P. Free, 1953-60), Gibeon (J.B. Pritchard, 1956-62), Taanach (P. Lapp, 1963-68), 'Ai (J.A. Callaway, 1964-69), oraz Tell el-Ful (P. Lapp, 1964).

Począwszy od roku 1967, działalność archeologów w Transjordanii zaktywizowała się i obecnie jest prężna zarówno dzięki uczonym zagranicznym, jak jordańskim. Ponadto, różnorodne badania przeprowadzone zostały przez zespoły pracujące w różnych częściach Jordanii. Projekty te, w ostatnich dwóch dekadach zrewolucjonizowały znajomość historii i archeologii Transjordanii.

W Izraelu badania archeologiczne rozpoczęły się natychmiast po powstaniu państwa, w roku 1948. Pierwsze wykopaliska kierowane były przez B. Mazara w Tell Quasile (1948-51, 1956), na przedmieściach Tell Awiwu. Odtąd zakres prac szybko się powiększał, głównie za zasługą archeologów izraelskich, ale także pod naporem ekspedycji zagranicznych. Izraelscy twórcy archeologii biblijnej, uczeni tacy, jak B. Mazar, Sh. Yeivin, Y. Yadin, N. Avigad i Y. Aharoni byli w dużym stopniu następcami W.F. Albrighta w podejściu do znaczenia archeologii w jej związku z historią biblijną i geografą historyczną jako uzupełniającymi się dziedzinami.

Intensywne prace wykopaliskowe w Hazor w latach 1955-1958 pod kierownictwem Y. Yadina wraz z Y. Aharoni, R. Amiranem, M. Dothanem, T. Dothanem, C. Epsteinem, J. Perrotem i architektem I. Dunajewskim, stanowiły warsztat pracy dla całego pokolenia młodych archeologów izraelskich. Oni to przyczynili się w dużej mierze do rozwoju archeologii, jaki ma miejsce od wczesnych lat 60'. Wiele ważnych prac wykonanych zostało przez archeologów pięciu uniwersytetów w Izraelu, Departamentu Staro-

żytności, Muzeum Izraela i innych lokalnych muzeów i instytucji. Niezależnie od ekspedycji izraelskich, wielu zagranicznych naukowców amerykańskich, francuskich, niemieckich i japońskich - prowadziło prace wykopaliskowe w starożytnych miejscowościach Izraela. Wśród tych prac szczególne znaczenie miała ekspedycja do Gezer, która stała się terenową szkołą dla grupy archeologów amerykańskich; niektórzy z nich stworzyli własne programy. Współpraca izraelskich i zagranicznych uczonych w projektach wspólnych doprowadziła do połączenia różnych tradycji metodologii pracy w terenie.

Wykopaliska w najważniejszych tellach to tylko jeden aspekt działalności archeologicznej. Setki dzikich przekopów oraz wykopalisk na mniejszą skalę prowadzonych było w mniejszych stanowiskach takich jak twierdze, osady wiejskie, cmentarze itp. Znaleźiska z tych ostatnich uzupełniają te wydobyte ze wzgórz zasiedlanych przez wiele okresów i wyjaśniają szereg aspektów historii osiedlania się w kraju. Inny aspekt badań w terenie w Izraelu to systematyczne badania powierzchni ziemi wykonywane przez The Israel Survey i inne zespoły, od wczesnych lat 60. Tysiące stanowisk archeologicznych zostało zlokalizowanych, naniesionych na mapę i opisanych i to umożliwiło analizę przestrzenną zasiedlania kraju w różnych okresach.

TOWARZYSTWA ARCHEOLOGICZNE

Głównymi instytucjami zajmującymi się poszukiwaniami archeologicznymi w Palestynie są uniwersytety w Izraelu i Jordanii, departamenty starożytności tych dwóch państw, oraz liczne szkoły i instytuty biblijne.

Palestine Exploration Fund (1865 r.), założona w Londynie przez G. Grove, podjęła systematyczne badania całej Palestyny; rezultaty wypraw naukowych przyniosły sześciotomowe *Survey of Western Palestine* (1871-1877), oraz pierwszą dokładną mapę (1880 r., 26 arkuszy) sporządzoną przez C.R. Condera i H. Kitchnera, na której zostały naniesione wszystkie miejsca interesujące ówczesną archeologię Palestyny. Od 1881 r. wydawano *Survey of Eastern Palestine*. Na zlecenie PEF w latach 1867-1870 przeprowadzono w Jerozolimie serię prac wykopaliskowych (C. Warren i C.R. Conder), dzięki czemu zwerfikowano głębokość i zasięg murów świątynnych. Istnieje do dzisiaj, a celem jest wydanie archiwaliów (120 tomów).

Ecole Biblique et Archéologique Française (od 1920), założona w 1893 r. przez M.-J. Lagrange, jako *L'Ecole Pratique d'Etudes Biblique et Archéologique St. Etienne*, dominikańska, najstarsza w Palestynie

szkoła biblijna; prowadzi kursy archeologii, epigrafiki, geografii i języków biblijnych; oficjalna szkoła francuska w Palestynie. L.H. Vincent, badał różne stanowiska archeologiczne; inni to F. Abel (*Géographie de la Palestine*), R. Savignac, R. de Vaux (od 1952 roku Qu-mran); szkoła wydaje pismo *Revue Biblique* (od 1892).

American School of Oriental Research (założone 1895 r., sławne ASOR) po raz pierwszy w 1900 r. w instytut ASOR Jerozolimie dla studiów biblijnych, językowych, archeologicznych, historycznych; siostrzane szkoły w Bagdadzie, Ammanie i Nikozji; pionierami byli E. Robinson (mapa), W.F. Lynch (badał Jordan i Morze Martwe), F.J. Bliss; wśród członków po I Wojnie Światowej W.F. Albright (pracuje w Tell el-Ful, Beitin i Tell Beit-Mirsim), który jako pierwszy wydał syntetyczny podręcznik archeologii Palestyny; Inni to N. Glueck, G.E. Wright; dzisiejsze *Albright Institute of Archaeological Research* (Amerykańska Szkoła Badań Orientalnych) na cześć swego znakomitego ucznia. Wydaje BASOR (*Bulletin of the American School of Oriental Research*).

American Palestine Exploration Society założone w roku 1870, prace kartograficzne na terenie Zajordanii. Obydwie ekspedycje wysłane przez towarzystwo do Zajordanii nie wypełniły swojego zadania w sposób zadowalający.

Deutscher Verein zur Erforschung Palästinas (znany bardziej jako *Palästina-Verein*) w roku 1877, stworzona przez uczonych z kręgu języka niemieckiego; wydaje własne czasopismo *Zeitschrift des Deutschen Palästina Vereins* (od 1878 roku). Towarzystwo prowadziło badania archeologiczne w Jerozolimie na Ofelu (H. Guthe: 1881); inni to C. Schick, G. Dalman, Friedrich oraz Joachim Jeremias; A. Alt oraz M. Noth; pełna nazwa *Deutsches Evangelisches Institut für Altertumswissenschaft des Heiligen Landes*.

W 1898 roku powstało osobne stowarzyszenie o nazwie *Deutsche Orient Gesellschaft*. W ramach tej organizacji szczególnie odznaczyli się E. Sellin (trzyletnie prace w Ta'anak), oraz C. Watzinger (wykopaliska w Jerycho, wykonane razem z Sellinem).

Studium Biblicum Franciscanum (SBF), założone na początku stulecia jako fakultet rzymsko-katolicki, wydawca rocznika *Liber Annuus*, ściśle związane z obecnością OO. Franciszkanów w Ziemi Świętej (od 1342 roku); najważniejsze badania NT w Nazarecie, Kafarnaum i Be-

tanii, a także Macheront i góra Nebo.

Israel Exploration Society (IES), założona w 1948 roku, początkowo mała grupa ludzi, bez archeologów; w drugim okresie o wiele intensywniejsza (bardzo liczne wykopaliska: Hazor, Arad, Jerozolima *and many others*); wśród badaczy Benjamin Mazar, Yigael Yadin, cała generacja młodych uczonych izraelskich. Jest spadkobierczynią *Jewish Palestine Exploration Society* (JPES).

Ważną cechą prac archeologicznych w Izraelu jest zaangażowanie wolontariuszy, co czyni z wykopalisk terenowe szkoły, w których tysiące studentów mogą studiować archeologię i historię biblijną. Projekty archeologiczne w Izraelu i Jordanii przytłaczają liczebnością, będąc bezprecedensowymi w porównaniu z innymi krajami, co czyni archeologię Palestyny żywym, dynamicznym i ciągle zmieniającym się polem badań.

Publikacje. Jednym z ważniejszych problemów, przed którymi staje archeologia światowa jest duży odstęp czasu między ukończeniem prac w terenie, a opublikowaniem wyników. Obecnie gruntowna praca nad publikacją trwa ponad 10 lat, dlatego rezultaty wielu wykopalisk pozostają często niepublikowane i niedostępne dla świata nauki oraz szerszego grona czytelników. Ta "profesjonalna choroba" uznana została za główną przeszkodę postępu w archeologii i wiele instytucji zajmujących się archeologią Palestyny podejmuje specjalne wysiłki w celu jej przezwyciężenia. Poza setkami opracowań syntetycznych, ukazują się czasopisma, serie monograficzne i różne zbiory dokumentów, stanowiące ramy dla opracowań wstępnych i końcowych. Niektóre z nich mają ponad stuletnią historię.

Czasopisma i periodyki:

ʿAtiqot	ʿAtiqot: Journal of the Israel Department of Antiquities and Museums
AASOR	Annual of the American Schools of Oriental Research
ADAJ	Annual of the Department of Antiquities of Jordan
AJA	American Journal of Archaeology
ANEP	J. B. PRITCHARD (ed.), <i>The Ancient Near East Pictures</i> , 1954
ANET	J. B. PRITCHARD (ed.), <i>The Ancient Near East Texts</i> (3rd ed.), 1969
BA	<i>The Biblical Archaeologist</i>

BAR	Biblical Archaeology Review
BASOR	Bulletin of the American Schools of Archaeological Research
BAT	Biblical Archaeology Today: Proceedings of the International Congress on Biblical Archaeology, Jerusalem 1985
BAW	Archaeology in the Biblical World
EI	Eretz-Israel: Archaeological, Historical and Geographical Studies
IEJ	Israel Exploration Journal
JAOS	Journal of the American Oriental Society
JNES	Journal of Near Eastern Studies
PEQ	Palestine Exploration Quarterly
Qedem	Qedem: Monographs of the Institute of Archaeology, The Hebrew University of Jerusalem
TA	Tel Aviv: Journal of the Tel Aviv University Institute of Archaeology
ZDPV	Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins

WYKOPALISKA ARCHEOLOGICZNE

Tell i chirbet (rumowisko i ruina): Podstawą osadnictwa w czasach starożytnych był dostatek ziemi, dostępność wody, szlaki komunikacyjne i położenie łatwe do obrony. Wszystkie te czynniki łącznie można było znaleźć w Palestynie tylko w nielicznych miejscach, w szczególności w pobliżu studni albo rzek zachowujących wodę przez cały rok. Raz wybrane miejsce osiedlenia odpowiadało potrzebom następnych pokoleń, zaś stałe zajmowanie określonego miejsca tworzyło z biegiem czasu sztuczne wzniesienie nazywane *tell* (od babilońskiego *tillu* = rumowisko, kurhan osadniczy). Zjawisko to stało się fundamentem archeologii Bliskiego Wschodu. Większość przedhellenistycznych miast Palestyny została odnaleziona w takich właśnie *tellach*. Ich średnie rozmiary wynosiły 7-20 akrów, najmniejszy ze znanych liczy pół akra, a największy 200 akrów (Tell Hazor). Wiele tych wzniesień zasiedlanych było przez okres 1 - 2 tysięcy lat, zaś mogły zawierać nawet dwadzieścia pokładów nawarstwiających się ruin miasta, z których każda formowała warstwę archeologiczną.

Poza *tellami* można wyróżnić tysiące innych typów stanowisk. Liczne mogą być nazwane "ruinami" (*chirbet* = ruina), zamieszkiwanymi tylko przez jeden lub kilka okresów. Są one istotne z punktu widzenia badań nad historią osadnictwa w kraju; są również istotne dla okresów prehistorycznych i protohistorycznych (ósme – czwarte ty-

siąclecie p.n.e.), ponieważ początkowe zasiedlanie *tellów* nie jest wcześniejsze od wieku miast (III stulecie p.n.e.) Również w późniejszych okresach, mniejsze osady istniejące poza głównymi obwarowaniami miast stanowią główne element osiedlania się; na terenach suchych takie ruiny stanowią prawie wyłączny rodzaj znajdujących się siedlisk.

Stratygrafia. Rozszyfrowanie stratygrafii wielopoziomowych *tellów* nie jest zadaniem łatwym. Działalności osiedleńczej zawsze towarzyszyły różne prace ziemne takie, jak wyrównywanie i budowa murów retencyjnych oraz nasypów zawierających pozostałości wcześniejszych pobytów. Kopanie fundamentów pod nowe mury, dołów na śmieci oraz magazyny, grobów, cystern i kanałów odpływowych powodowało przerwy w poziomej akumulacji pozostałości mieszkalnych; owe "wyniszczające wykopy" pochłaniające dostępny materiał budowlany czyniły szkody w pozostałościach. Rezultatem takich działań było często występujące wymieszanie starszych i nowszych znalezisk.

Innym problemem napotykanym przez archeologów były niekonsekwencje w historii zamieszkiwania różnych części tego samego miejsca. Mury miejskie, brama i świątynia mogły być użytkowane przez kilka pokoleń; podczas gdy wnętrza mieszkalne z tego samego okresu były zmieniane i przebudowywane, a chodniki i dziedzińce podwyższane. Częściowe zasiedlenie stanowiska w pewnych okresach jest przyczyną znacznych różnic w ilości poziomów mieszkalnych w różnych częściach tego samego miejsca. Ustalenie całościowej stratygrafii stanowiska jest pierwszym krokiem do ustalenia porównawczej stratygrafii regionu, albo kraju, jako całości. Chociaż problemy te napotykają archeolodzy na całym świecie, to w przypadku tellów starożytnego Bliskiego Wschodu są one jeszcze bardziej wyraźne i złożoność sytuacji musi być brana pod uwagę przez stosowaną metodologię wykopaliskową.

Metody wykopalisk. Po roku 1948 powstały w Palestynie dwa przeciwstawne sobie podejścia odnośnie metod pracy w terenie.

Ekspozycja pozioma (1): tradycyjna metoda archeologii Bliskiego Wschodu opierała się na wydobywaniu na szeroką skalę kompletnych obiektów architektonicznych. Stratygrafia analizowana była głównie na podstawie związku między różnymi fragmentami architektury takimi, jak ściany i poziomy podłóg. Zebranie ceramiki i innych przedmiotów znalezionych na podłogach odpowiadało ostatniemu okresowi zamieszkiwania w danym miejscu, natomiast znaleziska z grobów określały okres trwania tego pobytu. Takie podejście dominowało przez większą część okresu międzywojennego i reprezentowane było

przez archeologów aż do późnych lat 60-tych (metoda "architekuralna" – "Reisner-Fischer").

Ekspozycja pionowa (2): inne stanowisko zajmowała i wprowadziła w Jerychu K.M. Kenyon. Jej metodologia osadzona w tradycji brytyjskiej kładła główny naciek na strukturę pionową, za pomocą analizowania poszczególnych warstw ziemi i ich zawartości. Założeniem było, że każdy poziom ma swoją wagę w historii danego miejsca. Idąc śladami tych warstw, Kenyon uważała, że archeolog będzie w stanie dotrzeć do licznych cech stratygraficznych, niemożliwych do znalezienia w prowadzonych na szeroką skalę przez szkołę "architekuralną" badaniach wykopaliskowych. Powstałe w ten sposób techniki, określone jako metoda "Wheeler-Kenyon" miały na celu umożliwić spójną weryfikację warstw ziemi i analizę ich zawartości. Metoda ta została wkrótce przyjęta przez G.E. Wrighta w Sychem, a następnie w większości wykopalisk amerykańskich takich, jak 'Ai, Taanach, Gezer, Tell Jemmeh i Tell el-Hesi.

Korzystne strony metody Wheeler-Kenyon zostały uznane i jej technika przyjęta w późnych latach 50-tych i na początku 60-tych (Tell Quasile (1959), Ramat Rahel (1960), Aszdod i innych). Od tego czasu metoda stała się standardem w poszukiwaniach archeologicznych. Szkielet dla wykopaliska stanowi krata składająca się z kwadratów 5 x 5 m, zaś obszary pozostawione między tymi kwadratami tworzą sektory warstw ziemi: badanie warstw w czasie ich odsłaniania umożliwia najbardziej precyzyjną obserwację stratygraficzną. Metody stosowane przez Kenyon były jednak dla wielu archeologów wymuszone i sztuczne, ich wadą był brak rozległej ekspozycji poziomej. Dla większości wąskie i głębokie sektory, nawet odsłaniane starannie, wydawały się niewystarczające dla zrozumienia skomplikowanego procesu zasiedlania *tellu* i mogły, w konsekwencji, prowadzić do fałszywych wniosków. Dobry przykład stanowi tutaj Jerozolima, w której kilka ekspedycji izraelskich wykazało, iż interpretacje Kenyon w stosunku do podstawowych szczegółów historii miasta były błędne właśnie na skutek jej metody wycinkowych wykopów w ograniczonych, wyznaczonych rowach. Ponieważ osiedlanie się w różnych częściach starożytnego siedliska nie było jednolite, stąd odnowione architekuralne podejście archeologów zakłada, że tylko szeroka ekspozycja i porównanie wyników z różnych obszarów może wyjaśnić dzieje zasiedlania

danego miejsca.

Obecne prace wykopaliskowe w Izraelu i Jordanii zakładają więc kompromis między podejściem "architekuralnym" i "analizą warstw ziemi". Jak największy obszar ziemi z danego stanowiska jest odsłaniany z zamiarem odkrycia kompletnych obiektów architektonicznych i zbadania ich wyglądu. Kopanie w wielu różnych miejscach naraz jest "krzyżową" próbą ognia na odtworzenia historii zasiedlania kraju. Nie zaniedbuje się przy tym analizy warstw ziemi: bada się sektory i dokumentuje je, w wielu przypadkach rysunkami lub fotografiami. Połączenie dwóch metod prowadzi w rezultacie do wyważonej metody wykopaliskowej; metoda taka jest obecnie stosowana przez wielu archeologów.

Praca archeologa w terenie jest jednakże w dużym stopniu sztuką, jak i połączeniem doświadczenia i profesjonalizmu. Żadna sztywna metoda nie zapewni sukcesu, gdyż obowiązuje elastyczność i kreatywność prowadzących wykopaliska, Charakter, talent i zdrowy rozsądek archeologa są nie mniej ważne, niż jego doświadczenie i dostępne środki.

Wykopalisko archeologiczne niszczy objęty nim teren, który, zasadniczo, nie nadaje się do następnych poszukiwań. Dlatego też tak ważna jest praca związana z dokumentacją i publikacją odkryć i znalezisk. Metody dokumentacji są różne. W większości wykopalisk w Izraelu, na przykład, rejestracja oparta jest na dziennym opisie graficznym każdego miejsca. Ceramika i inne znalezione przedmioty numerowane są w kolejności "liczby koszyka". Każdej wyodrębnionej rzeczy nadawany jest numer miejsca jej dokładnego położenia. Dzienny "spis koszyków" obejmuje koszyki umieszczone w tym dniu i w danym obszarze, ich miejsce znalezienia, opis zawartości i warstwę. Innych metod używa się do zapisu dziennika wykopalisk w danym dniu i opisu każdego miejsca. Dla ułatwienia rejestracji i przetworzenia danych używa się komputerów.

OPRACOWYWANIE I OCENA ZNALEZISK

W skład różnorodnych znalezisk wchodzi pozostałości architektury i miejsc pochówków, które zawierają duże ilości ceramiki, przedmiotów z metali i kamienia, a także inskrypcje, różne wyroby artystyczne

(pieczęcie, figurki metalowe i ceramiczne, wyroby z kości słoniowej, itp.), kości zwierząt i szczątki roślin. Rzadko, głównie na terenach suchych, zachowało się drewno, wyroby koszykarstwa, skóra i tkaniny. Wszystkie te przedmioty stanowią materiał pozwalający na odtworzenie przemian kulturowych. Ich badanie, opracowanie i scalenie w jedną, jasną całość można przyrównać do budowy ogromnej układanki, w której zasadniczą sprawą jest współpraca specjalistów z różnych dziedzin. Dlatego też, nowoczesna archeologia oparta jest na interdyscyplinarnym podejściu architektów, fizyków, chemików, antropologów, osteologów, paleobotaników, geologów, ceramików, metalurgów, paleografów, filologów, historyków, historyków sztuki, programistów komputerowych, statystyków itd. Tylko współpraca, na wielką skalę, uczonych z licznych dziedzin może doprowadzić do wszechstronnej i zrozumiałej interpretacji znalezisk.

Ceramika: Wykopaliska obfitują w ceramikę i dlatego jest ona najlepszym narzędziem analizy przemian chronologicznych, regionalnych i etnicznych, jak też stosunków zagranicznych. W badania nad antyczną ceramiką wkłada się dużo wysiłku: specjaliści od ceramiki badają techniczną stronę jej wytwarzania; petrografia (mikroskopowe badanie przezroczystych, cienkich fragmentów ceramiki) daje pogląd na skład fizyczny gliny; analiza aktywności neutronów dostarcza dowodów na skład chemiczny gliniek, umożliwiając ustalenie ich miejsca pochodzenia. Badania wyrobów ceramicznych (morfologiczne, typologiczne i porównawcze) zwiększyły wiedzę na temat relatywnej chronologii ceramiki w każdym miejscu, regionie i okresie.

Ceramika i analiza kwantowa: pozwala naukowcom na precyzowanie wniosków i drobiazgowo określenie rozwoju chronologicznego i regionalnego. Niektóre cechy wytwarzania ceramiki mogą być kryterium oceny regionalnych cywilizacji w różnych okresach czasu. Wyroby ceramiczne z innych regionów świadczą o handlu prowadzonym między różnymi częściami kraju, jak i między różnymi krajami. Inne rodzaje znalezisk i materiałów takie, jak wyroby metalowe, są poddawane podobnym badaniom typologicznym i laboratoryjnym.

Z kolei studia nad fauną, botaniką i środowiskiem mają na celu wyjaśnienie wpływu ekologii na historię cywilizacji człowieka i dają pogląd na starożytne rolnictwo, sposób odżywiania się, gospodarkę. W powiązaniu ze studiami historycznymi umożliwiają one odtworzenie historii kultury danego kraju.

Studia regionalne są nową gałęzią badań archeologicznych. Biorąc tylko wszechstronne badania regionu mogą dostarczyć w pełni zrozumiałego obrazu osadnictwa i przemian kulturowych danego obszaru. Takie właśnie podejście było podstawą kilku projektów archeologicznych w Izraelu i Jordanii.

Najlepszym przykładem są badania regionu Arad - Beer-Szeba, zapoczątkowane prawie 30 lat temu przez Y. Aharoni. Zaczęły się one od sporadycznych badań, których kulminacją stały się wykopaliska w sześciu stanowiskach i które dały w efekcie kompletny obraz archeologiczny całego regionu. Inne podobne projekty są realizowane na wzgórzach Negewu (R. Cohen wraz z zespołem z Israel Survey); równinie Szeferi, w górach Samarii i ziemi Efraima, w zachodniej części doliny Jizreel, w północno-zachodnim Negewie i północnym Synaju, na Wzgórzach Golan i w innych miejscach. Studia regionalne stały się dominujące w archeologii Palestyny.

OKRESY ARCHEOLOGICZNE

Chronologia. Chronologia relatywna ustalana jest na podstawie typologicznych sekwencji przedmiotów, zwłaszcza ceramiki, za pomocą badań porównawczych warstw archeologicznych z różnych miejsc tego samego regionu. Porównanie nagromadzonych warstw w obrębie jednego regionu pozwala na określenie relatywnej sekwencji każdego regionu i ustalenie kolejności chronologicznej dla całego kraju. Mając sekwencje relatywne można ustalić chronologię absolutną.

Dla wcześniejszych okresów podstawą datowania są testy z C-14. Powstają jednak problemy wykorzystania tych testów. Dotyczą one głównie okresu ważności calibration C14, opartej na dendrologii; daty calibrated na III - IV tysiąclecie przed Chr. okazują się zbyt wczesne w porównaniu z datami a otrzymanymi w chronologii egipskiej.

Od ok. 3000 przed Chr. chronologia absolutna Palestyny opiera się, w dużym stopniu, na chronologii Egiptu. Przedmioty egipskie znalezione w Palestynie, łącznie z inskrypcjami królewskimi, pieczęciami ze skarabeuszami itp. oraz przedmioty sztuki wywożone z Palestyny do Egiptu i odnalezione w historycznym kontekście, stanowią podstawę dla przedziału chronologicznego. Zależność od *chronologii egipskiej* jest tak silna że każda jej zmiana wymaga równoległej zmiany w chronologii Palestyny. Znaleziska egipskie mogą jednak być mylące, ponieważ skarabeusze, statuetki i inne przedmioty egipskiej sztuki uważane były za święte i mogły być przechowywane jako klejnoty

rodzinne, przez całe pokolenia. Podczas gdy współzależność od Egiptu oparta jest na bezpośrednim eksporcie i imporcie tych przedmiotów, to *chronologia mezopotamska* ma tutaj mniejsze znaczenie, ponieważ przez większość czasu związki z Mezopotamią nie były bezpośrednio i odbywały się za pośrednictwem Syrii. Znaczącą rolę w badaniach chronologicznych odgrywają również ceramika i inne wyroby sztuki z Cypru i Grecji, ale czasem zapomina się o tym, że daty absolutne w tych krajach opierają się, w dużym stopniu, na datacji w Egipcie i Bliskim Wschodzie, co w argumentacji stwarza niebezpieczeństwo "błędnego koła".

W czasach królewskich Izraela, korelacje między odkryciami archeologicznymi a datami znanymi z Biblii oraz dokumentów asyryjskich i babilońskich, nabierają szczególnego znaczenia w datowaniu, ale należy do nich podchodzić rozważnie, gdyż w przeszłości popełniono w tej dziedzinie wiele istotnych pomyłek.

Terminologia i periodyzacja. Terminologia wczesnych okresów archeologicznej historii Palestyny opiera się na przyjętej w całym świecie periodyzacji, zapoczątkowanej w 1819 r. pracami duńskiego archeologa Ch.J. Thomsona. Jest to system dzielący wczesne okresy na trzy podstawowe epoki: kamienia, brązu i żelaza.

Archeologiczne okresy Palestyny

(od neolitu aż do okresu żelaza)

Neolit przed-ceramiczny A	około 8500-7500	przed Chr.
Neolit przed-ceramiczny B	7500-6000	przed Chr.
Neolit ceramiczny A	6000-5000	przed Chr.
Neolit ceramiczny B	5000-4300	przed Chr.
Chalkolit	4300-3300	przed Chr.
Wczesny Brąz I	3300-3050	przed Chr.
Wczesny Brąz II-III	3050-2300	przed Chr.
Wczesny Brąz IV / Środkowy Brąz I	2300-2000	przed Chr.
Środkowy Brąz II A	2000-1800/1750	przed Chr.
Środkowy Brąz II B-C	1800/1750-1550	przed Chr.
Późny Brąz I	1550-1400	przed Chr.
Późny Brąz II A-B	1400-1200	przed Chr.
Żelazo I A	1200-1150	przed Chr.
Żelazo I B	1150-1000	przed Chr.
Żelazo II A	1000-925	przed Chr.

Żelazo II B	925-720	przed Chr.
Żelazo II C	720-586	przed Chr.

W stosunku do Palestyny przyjęto tę terminologię z wieloma zmianami i adaptacjami. Tak więc przyjmuje się, że między epoką kamienia i brązu jest jeszcze dodatkowa epoka miedzi, zwana "chalkolityczną". Niektórzy archeolodzy izraelscy są skłonni używać nazw o zabarwieniu etnicznym - "okres kananejski" i "okres izraelski" - zamiast epoki brązu i epoki żelaza.

Inny problem terminologiczny wiąże się z dwoma okresami przejściowymi: między okresem chalkolitu i epoką wczesnego brązu oraz między epokami wczesnego i średniego brązu. Te specjalne nazwy miały podkreślić ich odrębność, ale w rezultacie spowodowały tylko powstanie chaosu.

PRZYSZŁOŚĆ ARCHEOLOGII PALESTYNY

Ideologia i interpretacja. Motywacją dla archeologii w Palestynie w przeszłości, a w dużym stopniu także i dzisiaj, było zainteresowanie Biblią. Wielu archeologów pracujących w tym kraju miało doświadczenia na polu badań biblijnych i interpretowało znaleziska archeologiczne z historycznego i biblijnego punktu widzenia. Kierunki studiów biblijnych wydają się czasami przesłaniać obiektywność interpretacji, rzutuje na nią również podejście fundamentalistyczne.

Na tym tle popełnionych zostało szereg podstawowych pomyłek w interpretacji odkryć archeologicznych w Palestynie. Przykłady to: identyfikacja "Kopalni Króla Salomona" w Timna, lokalizacja Ezion-Geber, uznanie "szybu Warrena" w Jerozolimie za jebuzycyckie "szinnor", itp. Obecnie podejmowane są wysiłki zmierzające do integracji badań archeologów oraz historyków biblijnych i bliskowschodnich i wykorzystania wspólnych osiągnięć.

Mimo stosowania różnych technik i wykorzystywania różnych dziedzin nowoczesnej archeologii, podejście większości uczonych pracujących w Palestynie pozostaje zasadniczo zakorzenione w historycznej i humanistycznej tradycji archeologii Bliskiego Wschodu oraz studiów biblijnych. W niewielkim stopniu wykorzystuje się podejście "nowej archeologii brytyjsko-amerykańskiej" i jej żargon naukowy, oparte na antropologii i traktujące archeologię jako jedną z nauk spo-

łecznych. Wpływ takiego podejścia antropologicznego daje się jednak zauważyć w nakreśleniu celów współczesnych poszukiwań. Wskazują na to takie tematy jak: przemiany demograficzne, modele osadnictwa, odkrycie półkoczowniczych cywilizacji pasterskich, badanie okresów przejściowych z przemian kulturowych. W ostatnich pracach w Izraelu i Jordanii znajduje swój wyraz również wykorzystanie archeologii etnicznej. Te dziedziny badań, w połączeniu z tradycyjnym, historycznym punktem widzenia, zmieniają

Nowe kierunki. Nowe tendencje w światowej archeologii wywołały problemy i kontrowersje dotyczące podstawowej natury tej gałęzi badań. W Ameryce, tradycyjna archeologia biblijna, w rozumieniu W.F. Albrighta i G.E. Wrighta, opierała się na bardzo specyficznym rozumieniu związków archeologii ze studiami nad Biblią. Interpretacja danych archeologicznych często bywała blokowana przez koncepcje teologiczne. Dotyczyło to zwłaszcza niektórych najbardziej dyskusyjnych zagadnień historycznych, związanych z historią biblijną takich, jak historyczne trwanie okresu Patriarchów, czy zdobycie Kanaanu przez Izraelitów. Rozwiązanie tych zagadnień było często traktowane przez tradycyjnych archeologów biblijnych w sposób uproszczony i fundamentalny.

Współczesne poszukiwania archeologiczne w Palestynie zaczynają mieć charakter świecki i wolny od uprzedzeń teologicznych (W.G. Dever i inni). Zmierzają one do znalezienia obiektywnych wyników pracy wykopaliskowej poprzez zastosowanie najlepszych metod dostępnych dzisiejszej światowej archeologii. Ten nowy trend stał się motywacją dla naukowców do zmiany definicji tej dziedziny nauki, stąd nakłania się do porzucenia terminu "archeologia biblijna" i zastąpienia go terminem "archeologia syro-palestyńska". Sugestia ta odzwierciedla chęć porzucenia teologicznego podejścia do tradycyjnej archeologii biblijnej na rzecz wizji świeckiej, profesjonalnej, definiującej archeologię Lewantu jako specyficzną gałąź archeologii światowej, z jej własnymi metodami i celami, o czym była mowa na początku.

Można zgodzić się z analizą Devera dotyczącą minionego charakteru archeologii biblijnej i zmian, jakie się dokonały w tej dziedzinie w ciągu ostatnich dziesięcioleci. Wezwanie do profesjonalizmu w podejściu do badań archeologicznych jest uzasadnione, ponieważ współcze-

sne poszukiwania archeologiczne są nauką ścisłą. Ponadto, archeologia Lewantu winna być studiowana w kontekście szerszego zaplecza badań nad Bliskim Wschodem. Jednakże, jak to przyznaje sam Dever, wzajemny związek między studiami biblijnymi i archeologią Ziemi Biblii ciągle jest inspirujący dla uczonych z tych dwóch obszarów. Implikacje badań archeologicznych dla studiów biblijnych i historycznych są sprawą pierwszej wagi, a nowe problemy i zagadnienia stawiane przez współczesne badania archeologiczne epoki brązu i żelaza w Palestynie zyskują szczególny smak i zainteresowanie, kiedy studiowane są w relacji do tekstu biblijnego oraz dokumentów pozabiblijnych (por. stanowisko St. Gądeckiego). W tym sensie, termin "archeologia biblijna" jest ciągle uzasadniony dla tego pola zainteresowań. Niezależnie jednak od użytego terminu, archeologia Palestyny i krajów z nią sąsiadujących, jest wyjątkowym i stale nabierającym znaczenia źródłem rekonstrukcji tła społecznego, środowiskowego i kulturowego, z którego wyrosła Biblia. W taki sposób, archeologia biblijna, podobnie jak wiele innych gałęzi wiedzy, przysparza sama sobie zmian i nowych treści.

Por. M. Oeming, *Biblische Hermeneutik*, Darmstadt 1998, s. 55-62

Charakterystyczne dla okresu początkowego „poszukiwanie skarbów”, co poprzedzało epokę naukowych badań archeologicznych, w połowie XIX wieku zostało zastąpione najpierw naukowym opisem pozostałości starożytnych i badaniami powierzchni ziemi (*surveys*), a niedługo potem systematycznymi wykopaliskami archeologicznymi.

Wspomnianą, dawniejszą archeologię programowo nazywano „archeologią biblijną”. Jej pierwszorzędnym celem były badania pozostałości izraelskiej i wczesnochrześcijańskiej kultury począwszy od początków, największy zaś sukces wykopalisk polegał na odnalezieniu pozostałości materialnych, które można było łączyć bezpośrednio z historią biblijną. Badaniom tym towarzyszyła nadzieja, iż dzięki mrówczej pracy archeologów można będzie udowodnić tezę „A jednak Biblia ma rację”. W nieco późniejszym okresie pojawiła się także wiara, iż dzięki udowodnieniu czasu zamieszkania Izraelitów w Palestynie można będzie potwierdzić polityczne prawo narodu izraelskiego do Ziemi Świętej.

Po Drugiej Wojnie Światowej nastąpiła zmiana w poglądach i postawach naukowców. Niebawem rozwój archeologii biblijnej przyniósł na światło dzienne liczne znaleziska z wielu okresów historycznych ludzkiej historii, a nie tylko biblijnej. Wymusiło to metodyczne rozdzielenie pracy egzegetów nad tekstem biblijnym i pracy archeologów nad wykopaliskami. Nadto charakter znalezisk archeologicznych wymusił także, by być wiernym dokonaniem odkryciom, radykalne poszerzenie czasowych i kulturowych ram nauk zajmujących się Ziemią Świętą. W ten sposób „archeologia biblijna” przekształciła się w „archeologię Palestyny”, w której czasy biblijne i izraelska czy chrześcijańska kultura stanowiły jedynie relatywnie wąski odcinek o wiele większego spektrum historycznego.

Odwołanie się do nauk przyrodniczych umożliwiło także nieustanne udoskonalanie metod badawczych, dzięki czemu znaleziska dotąd pozornie nieużyteczne, jak np. wysypiska śmieci czy kości zwierząt, zyskały na niemałym znaczeniu. Za pomocą metody C-14 można było ustalić wiek takich znalezisk, za pomocą *archeobotaniki* dokładnie przeanalizować występujące na danym terenie rośliny czy za pomocą *arechozoologii* i *osetoarcheologii*, tzn. badań kości zwierzęcych, dokładnie ustalić, jakie zwierzęta były zwierzętami domowymi, a które były przeznaczone na ubój będąc częścią pożywienia. Dzięki wiadomościom tego rodzaju zaczął się stopniowo wyłaniać plastyczny obraz życia codziennego w czasach biblijnych, w badaniach zaś regionalnych można było nawet odkryć koloryt i specyfikę poszczególnych regionów Palestyny. Również zainteresowanie archeologów się zmieniło; nie były to już

więcej poszukiwania pałaców czy skarbów, natomiast w dużo większym stopniu zwracano uwagę na konkretne przejawy życia ludzi prostych, obywateli czy analfabetów. Do tego doszły systematyczne opracowania starożytnych napisów (*epigrafia*) i obrazów (*ikonografia*), jakie odnajdywano na skarabekusach, różnego rodzaju pieczęciach czy monetach. Badania tego rodzaju w dużym stopniu ukazały codzienność człowieka Biblii. Co więcej, inspirowana teoriami antropologii kulturowej, tzw. „nowa archeologia” usiłuje dokonać rekonstrukcji procesów i transformacji kulturowych, zaś stateczne katalogowanie i datowanie poszczególnych znalezisk przekształciło się w rekonstrukcję historii Izraela bez korzystania z informacji zawartych w tekstach biblijnych.

ST: O. Keel, całościowa historia religii Palestyny na bazie odnalezionych obrazów ; NT: G. Theißen, Mt 11,7 „Coście wyszli oglądać na pustyni? Trzcinę kołyszając się na wietrze?”

Systematyczne korzystanie z wyników badań archeologicznych w studium tekstów biblijnych jest absolutnie konieczne. Dzięki temu, poprzez konkretne przedstawienie środowiska autorów biblijnych otrzymujemy niezbędną ilustrację tekstów biblijnych. Stąd wiele informacji archeologicznych, nie mających bezpośredniego związku ze światem, o którym opowiadają teksty biblijne, również ma wielkie znaczenie i przedstawia dużą wartość poznawczą.

Z drugiej strony trzeba jednak podkreślić braki i niebezpieczeństwa ujęć jednostronnych, opartych wyłącznie na wynikach badań archeologicznych, a odrzucających treści biblijne. Wynikają one z błędnego przekonania, iż starożytne obrazy, napisy czy kamienie są „obiektywne”, w przeciwieństwie do analiz egzegetycznych, i dają podstawy do rekonstrukcji i zrozumienia „realnego” świata biblijnego. Jednostronna redukcja rzeczywistości historycznej do „dowodów zewnętrznych” (*external evidences*) nie jest właściwa i słuszna. Podobnie bowiem świadectwa archeologiczne czy starożytne pozostałości są tylko wyjątkowo jednoznaczne w swej wymowie, najczęściej zaś potrzebują interpretacji uczonego, z natury swej subiektywnej. Przysłowiowe stwierdzenie, iż jeden obraz powie więcej niż tysiące słów i jego wieloznaczność wskazują właśnie na jego problematyczność – względną przydatność w interpretacji Biblii. Nie można i nie wolno uwalniać się od tekstów biblijnych, jeśli chce się zrekonstruować świat, środowisko i codzienne życie ich autorów.